

טקסט חדש על בית החולים ההוספיטלרי בירושלים

ב"ז קדר*

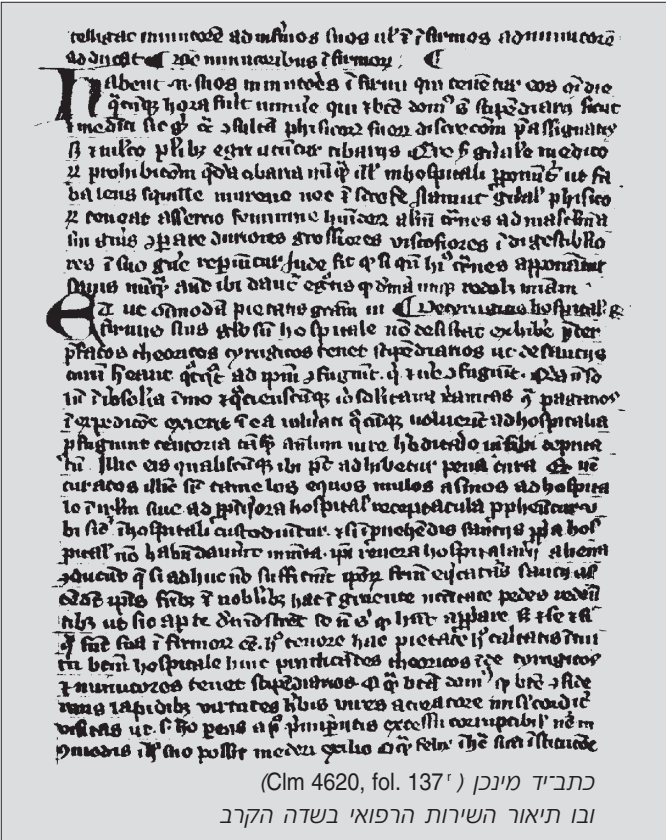

התגלית שאני בא לספר עליה מעוררת הן סיפוק הן תסכול. סיפוק - משום שלפנינו תיאור מפורט, חסר תקדים, של שגרת העבודה בבית החולים הגדול שקם בירושלים במאה ה־12 תחת השלטון הצלבני או הפראנקי. מדובר בבית החולים של המסדר ההוספיטלרי, מסדר האבירים שהוקם בירושלים בראשית המאה ה־12 כדי לטפל בצליינים עניים, חולים ותשושים. במרוצת הזמן, באופן שטרם התברר, פנו אבירים אלה גם ללחימה במוסלמים, וכך היה המסדר ההוספיטלרי לגוף בעל תפקיד סיעודי מכאן וצבאי מכאן. והנה, התיאור החדש מוסיף ידיעות חשובות ומפתיעות על מה שהיה ידוע עד עתה על בית החולים המרכזי של המסדר ששכן בירושלים סמוך לכנסיית הקבר הקדוש. הוא גם מאפשר לפרש ידיעות המצויות בדינו זה מכבר. במישור אחר מפגין התיאור - יחד עם טקסטים חדשים אחרים שנתגלו לאחרונה - שהעיסוק בתקופה הרחוקה מאתנו שמונה מאות שנה ויותר אינו בהכרח עיסוק בכמות סופית של ידיעות. אין זה נכון להמשיך את ההיסטוריון לילד המשחק במספר מוגדר של קוביות לגו ומרכיב מהן פעם גשר פעם מגדל. ההיסטוריון - גם זה העוסק בתקופה רחוקה - יכול לקוות למצוא קוביות חדשות לגמרי או להשכיל לייצר אותן מתוך חומרים קיימים.

אם כך פני הדברים, מדוע מעוררת התגלית לא רק סיפוק אלא גם תסכול? הסיבה נעוצה בטיב השתמרותו של התיאור, בנוסח הלקוי עד מאוד שבו הגיע לידינו. התיאור, שתוכנו מעיד עליו כי נכתב במאה ה־12 (ככל הנראה סביב שנת 1180), שרד בכתבי־יד יחיד שהועתק באמצע המאה ה־14. המעתיק האלמוני הפסיק את מלאכתו באמצעו של משפט המופיע בפרק השלישי של התיאור, ואין לנו כל דרך לדעת אם היה פרק זה האחרון או שמא באו בעקבותיו עוד פרקים, אולי פרקים שעסקו בפעילות הצבאית של המסדר. קיטוע זה של הטקסט הוא סיבה אחת לתסכול. קושי אחר נובע מכתבי־ידו של המעתיק האלמוני, שאינו קל לפיענוח. גם כאשר מפענחים את המילים, לעתים קרובות קורה שאין הן מצטרפות למשפטים בעלי משמעות. מתברר שהמעתיק האלמוני לא הבין את הלטינית (המורכבת למדי) של התיאור שהיה לנגד עיניו, ועל כן משפטים רבים בהעתקתו חסרים מובן. כמו כן, המעתיק התרשל בעבודתו. אפשר לקבוע זאת בוודאות, משום שהמעתיק שלנו ניסה את כוחו לא רק בהעתקת תיאור בית החולים הירושלמי, אלא גם בהעתקת טקסטים אחרים, כגון מכתבי אפיפיורים הידועים זה מכבר אשר שרדו בצורתם המקורית או בהעתקות מהימנות. כשמשווים את הטקסטים האלה עם העתקתם בידי המעתיק שלנו מתברר שהוא מסוגל לשבש שמות פרטיים וגם מילים פשוטות למדי.

*מובאת כאן הרצאת הבכורה של פרופ' קדר כחבר האקדמיה באספה הכללית הפתוחה של האקדמיה בחנוכה תשנ"ח

יתרה מזו, הוא גם מסוגל להשמיט בטקסט הדין בענייני המשפט הכנסייתי את המילה "לא" - ואין צורך להכביר מילים עד כמה יכולה השמטה קלה כזאת לשנות את כוונתם המקורית של הדברים. ההשוואה בין הטקסטים הידועים ממקורות אחרים ובין העתקתו של האלמוני שלנו מספקת אפוא אמת מידה לחוסר המימנות ולרשלנותו - אבל פרט למקרים ספורים אין היא מסוגלת לסייע בתיקון גיאותיו. הידיעה שמילה מסוימת משובשת אינה מוליכה בהכרח לאיתור המילה הנכונה, המקורית. כמובן, אין זה מן הנמנע שביום מן הימים תתגלה העתקה אחרת, שלמה יותר ומהימנה יותר, של תיאור בית החולים. ואולם נראה לי שהסיכוי לכך קטן: היום קיים מאגר ממוחשב של כתבי־יד מימי הביניים, ולפי מאגר זה מופיע תיאור בית החולים אך ורק באותה העתקה פגומה, מעשה ידי האלמוני הרשלן בן אמצע המאה ה־14.

ההעתקה הזאת מצויה בכתבי־יד השייך לספריית המדינה הבאווארית במינכן. הקטלוג של ספרייה זאת משנת 1894 נוקט לשון סתומה. הוא מקדיש לאותו החלק של כתבי־היד המתאר את בית החולים שתי מילים בלבד ומאפיינו בפשטות כ"חיבור אחר". והרי זה אפיון שאינו מאיר עיניים במיוחד. באותה השנה בדק את כתבי־היד Jean Delaville Le Roux, מחשובי ההיסטוריונים של המסדר ההוספיטלרי. Delaville Le Roux עמד ככל הנראה על טיבו של החיבור, שכן הוא אפיין אותו כ"חיבור בלתי ידוע על בית החולים". אבל אף שפרסם אלפי תעודות על המסדר ההוספיטלרי, שרבות מהן עוסקות בבית החולים הירושלמי, נמנע מלפרסם את התיאור שלפנינו. אפשר

נוסף מובלים לבית החולים בירושלים או למקום מחסה קרוב יותר על גבי גמלים, סוסים, פרדים וחמורים. כאשר בהמות המשא השייכות למסדר ההוספיטלרי אינן מספיקות, שוכרים אברי המסדר בהמות השייכות לאחרים. ואם גם אלו אינן מספיקות, יורדים האבירים מסוסיהם ומניחים על גבם את הפצועים. לפנינו אפוא מערך של עזרה רפואית בשדה הקרב, מערך שאין לו מקבילה באירופה הקתולית של אז, שאברי המסדר ההוספיטלרי באו ממנה. לעומת זאת, קיימת לכך מקבילה בעולם האסלאם: בשנת 1120 בערך הוקם בעירק בית חולים שדה שמאתיים גמלים הובילוהו ממקום למקום. אפשר, אם כן, שלפנינו השפעה מזרחית על מסדר ההוספיטל. אפשר גם שלפנינו מפתח להבנת התהליך שבו מסדר זה, שראשיתו בתחום הסיעוד והטיפול בחולים, היה למסדר לוחם. ייתכן שהתהליך הזה, שהיסטוריונים מתקשים לשחזרו, תחילתו בהגשת עזרה רפואית בשדה הקרב, המשכו בהגנה בנשק על מגישי העזרה ועל מקבליה, וסופו בלחימה לכל דבר. הידיעה החדשה יש בה גם כדי לשפוך אור על דו"ח הידוע למן אמצע המאה ה־19, שלפיו נהרגו בשנת 1177 בקרב גזר אלף ומאה פראנקים ושבע מאות וחמישים פצועים קשה הובלו לבית החולים של ההוספיטלרים בירושלים. מסתבר שהמערך שמתאר המחבר האלמוני היה ערוך לטפל במאות רבות של פצועים.

תיאורו של המחבר האלמוני כולל שפע של פרטים על השגרה בבית החולים בירושלים. מסתבר שהוא היה מסוגל לקלוט בין תשע מאות לאלף איש בימים כתיקונם ומספר כפול מזה לעת חירום, כגון זו שאחרי קרב גזר. בשעת חירום פינו האבירים את מיטותיהם לחולים או לפצועים וישנו על הרצפה. המחבר האלמוני מספר שבית החולים היה מחולק לאחד-עשר אגפים - מה שמאפשר לזהותו עם מבנה בן אחד-עשר חלקים שאותר בראשית המאה הנוכחית במתחם ההוספיטלרי שמדרום-מזרח לכנסיית הקבר הקדוש.

תכנית החלק הצפוני-מערבי של המתחם ההוספיטלרי בירושלים. השטח המקוקוץ מסמן את מקומם המשוער של אחד-עשר אגפי בית החולים הנזכרים בתיאור החדש.

שהשיבושים הרבים שבו הרתיעוהו. וכך נשאר החיבור בלתי ידוע עד שנת 1988, כאשר Berthold Waldstein-Wartenberg עשה בו שימוש בספרו על המסדר ההוספיטלרי. אולם גם ואלדשטיין-וארטנברג נמנע מלפרסם את החיבור, ומותר להניח שאף הוא נרתע מן הטקסט המשובש. אכן, השוואה בין הטקסט המופיע בכתב-היד של מינכן ובין הדברים שוואלדשטיין-וארטנברג הציג כאילו הם מצויים בו, מעלה שהוא לא הבין כמה מפסקאותיו. ראוי גם לציין שספרו של ואלדשטיין-וארטנברג לא זכה לתשומת לב בין ההיסטוריונים העוסקים בתולדות המסדר. מסתבר שלמרות קיומם של מאגרים ממוחשבים עדיין קיימים מחסומים תקשורתיים.

הייתה זאת עבודתו של ואלדשטיין-וארטנברג אשר הפנתה את תשומת לבי לכתב-היד של מינכן. כשהתחלתי לקרוא בו הבינתי חיש מהר מדוע לא פורסם עד עתה. אף שניסיתי לפענחו פעם אחר פעם, והטקסט העסיק אותי שבועות ארוכים, ואף שנעזרתי במומחים בתחום פיענוח כתבי-יד לטיניים מימי הביניים בכלל ומן המאה ה־14 בפרט - לא הצלחתי לפצח שורה של משפטים. עיון בתעודות אחרות שהעתיק המעתיק האלמוני לימד אותי על חוסר מהימנותו ועל רשלנותו - אך ידוע לכול שחשיפת חולשותיו של אדם אינה מבטיחה שחולשות אלה תיעלמנה, לא כשמדובר באדם החי עמו, כל שכן כשמדובר באדם שחי לפני כמה מאות שנים. היה עליי להחליט אפוא אם לפרסם טקסט שאני יודע כי יש בו שיבושים לרוב ושרק למקצתם אני מסוגל להציע תיקון. ואמנם, מומחה חשוב בתחום, רוברט הויחנס מאוניברסיטת ליידן, שעזר לי רבות במלאכת הפיענוח, יעץ לי שלא לפרסם את הטקסט בגלל הסתום שנשאר בו. אם החלטתי לבסוף לפרסמו - בתוספת אזהרה מפורשת על השיבושים שנותרו בו - עשיתי זאת כיוון שאני סבור שהמידע החדש המצוי בחיבור, מידע שקריאתו ודאית, חשוב מאוד וראוי להביאו ברבים גם אם יש לצדו משפטים בלתי מובנים.

מהו המידע החדש הזה? אולי הידיעה המפתיעה ביותר היא שבית החולים הירושלמי היה פתוח לכל החולים בלי הבדל מוצא, מין, מעמד או דת! בעל התיאור, אלמוני בן המאה ה־12, המעיד על עצמו ששהה בבית החולים תקופה ארוכה והתבונן בנעשה בו, אומר במפורש שבית החולים מקבל הן מוסלמים הן יהודים. זה חידוש גמור, שכן עד עתה תיאורנו לעצמנו את בית החולים כמוסד נוצרי בלעדי ואת ירושלים הפראנקית כעיר המונעת מלא-נוצרים את הישיבה בה, פרט למקרים ספורים יוצאי דופן. והנה למדים אנו שבית החולים ההוספיטלרי, מכל מקום סביב שנת 1180, קלט גם מוסלמים ויהודים. ידיעה זו אולי שופכת אור על הקביעה בתקנון המסדר משנת 1182 שלפיה חולים שאינם יכולים לאכול בשר חזיר יקבלו בשר תרנגולת. אפשר שקביעה זו הייתה מכוונת לחולים שלא יכלו לאכול בשר חזיר משום שדתם אסרה עליהם לעשות כן.

ידיעה חדשה אחרת מתייחסת למה שהיינו קוראים היום 'רפואה קרבית'. בעל התיאור האלמוני מספר שכל אימת שהפראנקים יוצאים ללחום במוסלמים מצטרפים אליהם הכירורגים של בית החולים הירושלמי, והם מקימים אוהלים בשולי שדה הקרב ומגישים עזרה לפצועים. אלה מבין הפצועים הזקוקים לטיפול

1184, כתב במפורש - בקטע שכמעט לא שמו לב אליו - שבת החולים הפראנקיים בשתי ערים אלו בנויים על פי מתכונת בתי החולים המוסלמיים.

עם זאת, בית החולים של ירושלים לא היה בגדר העתקה עיוורת של דגמים מזרחיים. בעוד שבת החולים בעולם האסלאם ובאימפריה הביזנטית טיפלו בחולים, הרי בית החולים בירושלים היה מיועד הן לטיפול בחולים הן לאכסון צליינים עניים ותשושים. לפנינו אפוא בית חולים המשמש בעת ובעונה אחת גם אכסניה זולה. כמו כן, בעוד בתי החולים בעולם האסלאם ובביזנטיון היו מחולקים לאגפים שכל אחד מהם יועד לסוג אחר של מחלות, ובעוד בתי החולים האלה שימשו גם להוראת הרפואה, לא כך היה בית החולים הירושלמי. שירתו בו רק ארבעה רופאים - לעומת עשרים וארבעה בבית חולים בבגדד ואחד-עשר בבית חולים בקונסטנטינופול. אלה האחרונים טיפלו בחמישים חולים בסך הכול, בעוד ארבעת הרופאים שבירושלים אמורים היו לשרת תשע מאות או אלף. גם אם נניח שחלק מבין תשע מאות או אלף האנשים האלה היו תשושים יותר מאשר חולים, עדיין מדובר על יחס מספרי בין רופאים וחולים השונה לגמרי מזה שבקונסטנטינופול. ואולם ארבעת הרופאים מקבלי המשכורת בבית החולים הירושלמי, שמספרם מועט כל כך אם מתבוננים בהם מבגדד, מקהיר או מקונסטנטינופול, הם בגדר חידוש מרעיש אם מתבוננים בהם מרומא, מפריז או מלונדון. שכן, באירופה הקתולית יופיעו רופאים העובדים קבע בבתי חולים רק במאה השלוש-עשרה, וגם אז יעבוד רק רופא אחד בכל בית חולים. אפשר שהעסקתם של רופאים בודדים אלו הושפעה מן הנעשה בירושלים.

כללו של דבר, אם מצרפים את הידיעות בתיאורו של המחבר האלמוני עם הידיעות שהיו בידינו קודם לכן, מתברר שבית החולים הירושלמי היה מוסד מיוחד במינו. הוא שירת את הצליינים הרבים שהגיעו לירושלים, שמקצתם נזקקו לטיפול רפואי וכולם נזקקו לקורת גג ולכיכר לחם. היה בו צוות רפואי מקבל משכורת. הוא הגיש עזרה רפואית בשדה הקרב ודאג לילדים אסופים. הטיפול בחולים העתיק נהגים מזרחיים, כנראה בתיווכם של רופאים מזרחיים, והשירות הרפואי בשדה הקרב הושפע אולי מתקדים מזרחי, אבל מתן המחסה לצליינים נזקקים וגידולם של הילדים האסופים המשיכו מסורת מערבית, שהרי מנזרים וכנסיות מילאו תפקידים אלה במרוצת מאות שנים. כך אנו רואים שבית החולים הירושלמי ינק השפעות מזרחיות ומערביות וצירף ופיתח אותן לפי צרכיו. צירוף זה של השפעות ופיתוחן העצמאי מאפיין גם התפתחויות אחרות בתחום התרבות הפראנקית.

המחבר האלמוני מדווח גם על בית חולים נפרד לנשים שאף הוא חולק לאגפים. הוא מספר שנשים באות לשם כדי ללדת ושהמסדר דואג לצורכיהן ולצורכי תינוקותיהן בימים הראשונים שאחרי הלידה. הוא מוסיף שאמהות עניות נהגו להשאיר תינוקות בפתח בית החולים ושכמה מבין אלה שילדו תאומים השאירו תינוק אחד מבין השניים בבית החולים. הוא מספר שאנשי בית החולים הפקידו את התינוקות האסופים בידי מטפלות. אלה היו נתונות תחת פיקוח מתמיד: מפעם לפעם היה עליהן להביא את התינוקות לביקורת בבית החולים, וכאשר אחיות הבית מצאו שתינוק או ילד לא טופל כראוי העבירו אותו להשגחתה של מטפלת אחרת. כל מטפלת קיבלה שנים-עשר מטבעות זהב בשנה, ובכל חג הייתה זכאית לארוחה שהשתוותה בכמותה ובגיוונה לארוחות החג של חברי המסדר. הילדים האסופים, כך מספר המחבר האלמוני, ידועים היו ברחבי המזרח הפראנקי כ"ילדי יוחנן הקדוש" (המסדר ההוספיטלרי נקרא על שם יוחנן המטביל). בהגיעם לבגרות היו יכולים להחליט אם יצטרפו למסדר או שמא יחיו חיי חולין רגילים.

נראה שהאלמוני צפה בבית החולים של הנשים ממרחק מסוים, כי כאשר הוא מספר על שגרת החיים בבית החולים של הגברים, ניכר שהוא מתאר דברים שחווה בפועל ממש. אנו שומעים כיצד חולה המגיע לבית החולים מובל למיטתו, מפקיד את בגדיו ומקבל את בגדי בית החולים ואת כלי האוכל. מיטתו מתוארת לפרטי פרטים: הכר, הסדין, הכיסויים, ומודגש שכל אימת שהסדין מתלכלך הוא מוחלף בחדש ואפילו צריך לחזור על כך עשרים פעם ביום. כן מתואר כיצד הרופא ושני עוזריו עוברים ממיטה למיטה פעמיים ביום בלוויית שני עוזרים שאחד מהם נושא את התרופות והאחר בודק את צלוחיות השתן, שוטף אותן ורושם את הדיאטה שהרופא קובע לכל חולה. אנו שומעים על חובות המטפלים ביום ובלילה ועל העונשים המוטלים עליהם כאשר החולים מתלוננים עליהם (נראה שהיחס המספרי בין המטפלים שאינם רופאים ובין החולים היה 1:6 או 1:7). כן מתוארות בהרחבה הארוחות שהוגשו לחולים, פעולותיהם של מקיזי הדם ועוד.

פרטים בשגרה היומית בבית החולים - כפי שהיא עולה מתיאורו של האלמוני - דומים עד מאוד לתיאורים של בתי חולים בעולם האסלאם ובאימפריה הביזנטית. באירופה הקתולית, לעומת זאת, אין להם מקבילות. על כן אפשר לשער שבית החולים בירושלים (ובתי חולים אחרים במזרח הפראנקי) הושפעו מבתי החולים של עולם המזרח שהיה מפותח יותר בתקופה הזאת - בתחום הרפואה כמו בתחומים רבים אחרים - מאירופה הקתולית. אכן, אירופה הקתולית של אז הייתה בבחינת "עולם שלישי" לעומת העולם הראשון, המוסלמי, והעולם השני, הביזנטי. ואמנם הנוסע המוסלמי אבן ג'ובייר, שביקר בעכו וצור הפראנקיות בשנת